

Het recht van pandgebruik op de stad Woerden

Een casus in correspondentie, adviezen en resoluties¹

1. Inleiding

Op 10 augustus 1557 streden de legers van Spanje en Frankrijk om de controle over de Noord-Franse stad St. Quentin. Koning Filips II stond aan het hoofd van het Spaanse leger. Aan zijn zijde vocht Hertog Erik van Brunswijk en Lüneburg mee. De Fransen leden een verpletterende nederlaag. Zij verloren enkele duizenden manschappen. De Spaanse legers raakten nog geen vijftig man kwijt. De belangrijkste verliezen aan Franse zijde betroffen de beide legeraanvoerders, constabel de Montmorency en maarschalk de St. André. Hertog Erik had de legeraanvoerders gevangengenomen en meegevoerd naar Brunswijk.²

Koning Filips II wilde de gevangenen in zijn macht krijgen, vermoedelijk om hen in te zetten bij vredesonderhandelingen met Frankrijk.³ Hertog Erik wilde de gevangenen alleen overhandigen als Filips II losgeld voor hen betaalde. De losprijs bedroeg 112.000 Vlaamse ponden. De Spaanse schatkist was echter leeg. Filips II kon dit bedrag niet ineens betalen, naar eigen zeggen doordat de oorlog met Frankrijk dagelijks een grote en zware last vormde voor de schatkist.⁴ Filips II betaalde vermoedelijk 76.174 ponden aan Hertog Erik.⁵ Er stond dus nog een vordering open ten bedrage van 35.826 ponden. Over dit bedrag liep rente ter

-
- 1 Dit artikel is gebaseerd op drie presentaties die ik heb gegeven over de verpanding van Woerden: (i) op 4 mei 2018 in Groningen voor het Jonge Romanistensymposium, (ii) op 16 mei 2018 in Maastricht voor het symposium 'Recht in Amsterdam en de Republiek' en (iii) op 13 april 2019 in Woerden voor studievereniging Philips van Leyden b.p.
 - 2 J. Veldenaer/M.Z. van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, Leiden: Van Riinenburch 1650, p. 216-217; P. Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, Amsterdam: Abraham Wolfgangh en Hendrik en Dirk Boom 1679, p. 749; J. Wagenaar, *Vaderlandsche historie. Zesde deel*, Amsterdam: Isaak Tirion 1752, p. 15; O. Groeneyk, *Beknopte geschiedkundige beschrijving der stad Woerden*, Zierikzee: J. van de Velde Olivier 1829, p. 12-13.
 - 3 Wagenaar, *Vaderlandsche historie. Zesde deel*, p. 15 en 31.
 - 4 Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 216-218; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 750-751.
 - 5 Uit geen van de door mij bestudeerde bronnen blijkt ondubbelzinnig dat Filips II de 76.174 ponden inderdaad heeft betaald. Dit is echter wel aannemelijk. Had de Koning helemaal niets betaald, dan lag het immers niet voor de hand het pandrecht tot zekerheid te laten strekken van een gedeelte van de vordering (35.826 ponden), maar juist tot zekerheid van de volledige 112.000 ponden. Zie Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 217-218; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 749; Wagenaar, *Vaderlandsche historie. Zesde deel*, p. 15; Groeneyk, *Beknopte geschiedkundige beschrijving der stad Woerden*, p. 12-13.

hoogte van de penning 16, oftewel 6,25% rente per jaar. Filips II diende voor de betaling van rente en hoofdsom zekerheid te stellen.

Op zoek naar een geschikt zekerheidsobject overzag de Koning zijn rijk waarin de zon nooit onderging. Zijn oog viel op de stad Woerden. Deze stad moest dienen als zekerheidsobject. Saillant is dat twee voorouders van Filips II hadden beloofd Woerden nooit aan te wenden als zekerheid.⁶ Filips II schond deze belofte. In zijn hoedanigheid van Graaf van Holland vestigde hij een pandrecht op Stad, Slot en Heerlijkheid Woerden.⁷ De pandhouder, Hertog Erik, mocht het publieke gezag in de stad uitoefenen. Hij was gerechtigd tot alle inkomsten die hij met de stad genereerde. Hertog Erik mocht de stad gebruiken en de vruchten ervan trekken. Deze transactie had plaats op 30 juli 1558.⁸

De verpanding van een stad komt wellicht op de moderne jurist vreemd voor. De bevoegdheid om het publieke gezag over een stad uit te oefenen, geldt immers als publiekrechtelijk. In de middeleeuwen was de aard van deze bevoegdheid echter privaatrechtelijk. Dit betekende dat een stad als privaatrechtelijk vermogensbestanddeel vatbaar was voor verpanding.⁹ Steden en de daarin gelegen burchten waren populaire zekerheidsobjecten bij transacties tussen leden van de vermogende bovenlaag van de samenleving. De middeleeuwse landadel heeft honderden steden en domeinen verpand.¹⁰ Wellicht bevreemdt het de moderne jurist ook dat Hertog Erik als vuistpandhouder het onderpand mocht gebruiken en de vruchten ervan mocht trekken. De bevoegdheid tot gebruik en vruchttrekking vormde echter de kern van het pandrecht op steden. Deze bevoegdheid was in het algemeen onderdeel van het vuistpandrecht op zaken met een gebruikswaarde. Een pandrecht dat de pandhouder de bevoegdheid gaf om het onderpand te

6 Wagenaar, *Vaderlandsche historie. Zesde deel*, p. 16; Groeneyk, *Beknopte geschiedkundige beschrijving der stad Woerden*, p. 12. De bewindslieden die deze belofte hadden gedaan, waren Vrouwe Margaretha (1346) en Philips van Bourgondië (1425).

7 I. Naeranus, *Consultatien, advysen en advertisementen, gegeven en geschreven by verscheidene treffelijke rechtsgeleerden in Hollandt en elders*, Rotterdam: Naeranus 1645-1666, nr. 5.191; Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 218; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 749; Wagenaar, *Vaderlandsche historie. Zesde deel*, p. 16; Groeneyk, *Beknopte geschiedkundige beschrijving der stad Woerden*, p. 12-13.

8 Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 216-227; Naeranus, *Hollandsche Consultatiën*, nr. CXCI; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 752.

9 E. Koops, 'De hanteerbaarheid van een akte uit 1700', *MvV* 2013/3, p. 79-80; E. Koops, 'Uitleg van afstand van zekerheidsrechten', *AA* 2013/699, p. 700.

10 A. Heusler, *Institutionen des Deutschen Privatrechts. Zweiter Band*, Leipzig: Duncker & Humblot 1886, p. 130; H. Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, Wien, Köln: Böhlau Verlag 1982, p. 84-116, 136-138; E. Bary, G. Laugs & R. Wientjes, 'De verpanding van Nijmegen', in: G. Lemmens, *Het Valkhof te Nijmegen*, Nijmegen: Uitgeverij Dwarstap 1984, p. 26; J. Ligthart, 'Verpanding van domeingoederen in het kwartier van Arnhem door Arnold van Gelre (1423-1473)', *Bijdragen en mededelingen. Historisch jaarboek voor Gelderland CV/2014*, p. 63-65; M. Flokstra, 'De Meurse pandschap 1364-1794, in het bijzonder in het Ambt Kessel', *Geldrisches Archiv* 16/2015, p. 27 e.v.

gebruiken en de vruchten ervan te trekken duid ik in dit artikel aan als het recht van pandgebruik.¹¹ De schuldeiser met een recht van pandgebruik duid ik aan als pandgebruiker.

De populariteit van steden als pandobject lag niet in de executiewaarde die een stad vertegenwoordigde. De executie van steden was namelijk problematisch. De zekerheidswaarde van steden zat in de gebruikswaarde van de stad. Uit een stad vloeide een constante inkomensstroom voort. Doordat de pandhouder het pandobject mocht gebruiken en de vruchten ervan mocht trekken, was hij gerechtigd tot deze inkomensstroom.¹² De periodieke inkomsten gaven de pandgebruiker zekerheid van betaling van de vordering waarvoor het pandrecht was gevestigd. Zij kwamen in mindering op de vordering waarvoor het pandrecht was gevestigd (rente en hoofdsom) of kwamen in plaats van een rentevergoeding over de hoofdsom.

De verpanding van Woerden is uitgebreid gedocumenteerd. In dit opzicht steekt de Woerdense casus uit boven vergelijkbare gevallen van het recht van pandgebruik op steden. Filips II informeerde zijn Hollandse onderdanen in een brief over de voorwaarden waaronder hij Woerden had verpand. Een Nederlands transcript van deze brief is bewaard gebleven.¹³ Via deze brief is de inhoud van de pandakte kenbaar. Nadien hebben de Staten van Holland bovendien tweemaal juridisch advies gevraagd over het pandrecht op Woerden. Deze adviezen zijn gepubliceerd in de *Hollandsche Consultatiën* van Naeranus. Ten slotte zijn vijf resoluties van de Staten van Holland over de lossing van het recht van pandgebruik op Woerden bewaard gebleven. De documentatie over de verpanding van Woerden bestrijkt dus de hele levensduur van het pandrecht. Al deze documenten zijn bovendien beschikbaar in het Nederlands. Dit maakt het geval van de verpanding van Woerden bijzonder in haar soort.

In deze bijdrage analyseer ik het pandrecht op Woerden. In §2 komen de bijzonderheden van het pandrecht op steden aan de orde. Hierbij betrek ik het *ius commune* en het Rooms-Hollandse recht. De nadruk ligt hierbij op secundaire literatuur en primaire bronnen over leenrecht en het pandrecht in het algemeen. In het geleerde recht bestond namelijk vrij weinig aandacht voor de bijzondere toepassing van het pandrecht op steden.¹⁴ Tegen de

11 In mijn bijdrage uit 2016 duidde ik deze bevoegdheden nog aan met *antichresis*: zie R. Bobbink, 'Antichresis: het vergeten zekerheidsrecht. Een historische vergelijking met het Franse recht', *GrOM* XXXIII/2016, p. 77-119. Deze term kan bij de bespreking van het zekerhedenrecht naar *ius commune* en Rooms-Hollands recht echter verwarring oproepen. Een verklaring hiervoor is te vinden aan het einde van paragraaf 2.4.

12 Bartolus, *Super secunda Digesti veteris*, ad D. 20,1,11,3; A. Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, Colonia Agrippina: apud Ioanem Gymnicum sub Monocerote 1607, nr. 2.2.48; Heusler, *Institutionen des Deutschen Privatrechts*, p. 130; G. Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, Köln; Graz: Böhlau Verlag 1967, p. 375-379; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 36-39, 47, 67, 84- 116, 134-136.

13 Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 216-227; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 749-752.

14 De enige bij mij bekende primaire bron is Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, nr. 3.1.34.

achtergrond van het pandrecht op steden volgt in §3 een bespreking van de inhoud van de Woerdense pandakte. Voorts analyseer ik in §4 twee adviezen die de Staten van Holland kregen over het pandrecht op Woerden. Ten slotte ga ik in §5 in op de afwikkeling van het Woerdense pandrecht in resoluties van de Staten van Holland.

2. Het pandrecht op steden

2.1. Een stad als pandobject

Een stad was vanuit het oogpunt van verpanding niet één goed, maar een combinatie van twee soorten rechten: leenrechten en heerlijke rechten. Deze rechten waren afzonderlijk vatbaar voor overdracht of verpanding. Het pandrecht op een stad kwam tot stand door alle leenrechten en heerlijke rechten met betrekking tot die stad gezamenlijk te verpanden. Aannemelijk is dat het pandrecht op een stad kwalificeerde als het pandrecht op een algemeenheid van vermogensrechten (*universitas*).¹⁵ De leenrechten en heerlijke rechten waren afzonderlijke rechten, maar zij werden verenigd onder één gemeenschappelijke noemer: een stad.¹⁶ Een aanwijzing hiervoor is te vinden bij Negusantius. Hij duidde een stad in het kader van verpanding aan met één term: *castrum*.¹⁷ De kwalificatie van een stad als een algemeenheid van vermogensrechten betekende dat bij de verpanding van een stad een speciaal pandrecht kwam te rusten op ieder afzonderlijk recht dat bij de stad hoorde.¹⁸ De aard van het pandrecht op een stad werd bepaald door de verzameling van leenrechten en heerlijke rechten waarop het pandrecht rustte. In deze paragraaf volgt een omschrijving van deze leenrechten en heerlijke rechten.

Leenrechten waren zakelijke en in beginsel overerfelijke rechten waarbij de gerechtigde, de leenman, het genot had van een onroerende zaak. Daarnaast had de leenman recht op bescherming van de eigenaar van de in leen gegeven grond, de leenheer. Tegenover deze rechten stonden de verplichtingen om aan de leenheer manschappen te geven en hem met raad en daad ter zijde te staan. Daarnaast diende de leenman hulde te geven en hofrechten en heergewaden te betalen.¹⁹ Hulde was een eed van trouw, heergewaden waren vastgestelde

15 Vgl. D. 20,1,13,pr (Marcianus); D. 20,1,34,pr (Scaevola); D. 41,3,30,pr (Pomponius).

16 Ontleend aan V.J.M. van Hoof, *Generale zekerheidsrechten in rechtshistorisch perspectief*, Deventer: Wolters Kluwer 2015, p. 59-60.

17 Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, nr. 3.1.34.

18 Van Hoof, *Generale zekerheidsrechten in rechtshistorisch perspectief*, p. 81-82.

19 L.F. (Libri Feudorum) 2,1,1 (Obertus de Orto); L.F. 2,23,1 (Obertus de Orto); A.S. de Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', *TvR* 1/1918, p. 53-54; F.L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, Parijs: Tallandier 1982, p. 13; P.P.J.L. Van Peteghem, 'De Staatsregeling van 1798: ook het einde van de feodaliteit? Een verruiming van het perspectief en noodzaak tot heroriëntatie', in: O. Moorman van Kappen & E.C. Coppens, *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798*, Nijmegen: GNI 2001,

geschenken of een som geld als betoon van dank aan de leenheer, hofrechten waren leges voor de investituur van de leenman.²⁰

Leenrechten ontstonden uit een overeenkomst van vazalliteit. Dit was een overeenkomst tussen de leenheer, de eigenaar van een onroerende zaak, en de leenman. Bij overeenkomst van vazalliteit bezwaarde de leenheer een onroerende zaak met een leenrecht ten gunste van de leenman. Een leenman kon zijn leenrecht op zijn beurt weer aan een ander in leen geven.²¹ De overeenkomst van vazalliteit en het inheemse recht bepaalden de aard en inhoud van het leenrecht. Alle rechten en verplichtingen die uit de overeenkomst van vazalliteit voortvloeiden, werden onderdeel van het (goederenrechtelijke) leenrecht. Als het leenrecht overging onder algemene of bijzondere titel, gingen de rechten en verplichtingen die onderdeel waren van het leenrecht mee over.²² Het leenrecht van de leenman omvatte de economische eigendom van een stuk grond, ook wel aangeduid als *dominium utile*. De leenman mocht het stuk grond gebruiken en alle voordelen die uit het leen afkomstig waren, kwamen hem ten goede.²³

De leenman kreeg samen met het *dominium utile* ook vaak bevoegdheden in leen die wij tegenwoordig zouden kwalificeren als publiekrechtelijk.²⁴ In dit verband kan gedacht worden aan de bevoegdheid om recht te spreken en te besturen,²⁵ of aan de heffing van

p. 246; W.J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de Geschiedenis van het Europese Privaatrecht. I. Inleiding en zakenrecht*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2006, p. 49-51.

- 20 H. de Groot, *Inleydinge tot de Hollandsche Rechts-Geleertheit*, Amsterdam: Boom 1767, nr. 2.41.48-50; D.G. van der Keessel, *Voorlesinge oor die hedendaagse reg na aanleiding van De Groot se "Inleiding tot de Hollandse Rechtsgeleerdheid"*, Amsterdam/Kaapstad: Balkema 1961-1975 (*Praelectiones iuris hodierni ad Hugonis Grotii introductionem ad iurisprudentiam Hollandicam*. 1801, vertaald door P. van Warmelo e.a.), nr. 2.41.48-50; A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht*, Groningen; Batavia: Wolters 1939; G.G. Visagie, *Die leenreg in Holland*, Kaapstad; Wynberg; Johannesburg; Durban: Juta 1974, p. 122-129. Een uitgebreide uiteenzetting van deze plichten van de leenman is te vinden in P. Bort, *Tractaet van het Hollants leen-recht*, uitgegeven in: *Alle de wercken van mr. Pieter Bort. Begrepen in seven tractaten*, Utrecht: Nicolaas Munterdam 1745; Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, p. 118-149.
- 21 De Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', p. 54-56; Visagie, *Die leenreg in Holland*, p. 51-52; Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, p. 153, 200-201 en 224-225.
- 22 L.F. 2,1pr (Obertus de Orto); Van der Keessel, *Praelectiones*, nr. 2.41.1; Visagie, *Die leenreg in Holland*, p. 1 en 76; Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, p. 225-230; Zwolve, *Hoofdstukken uit de Geschiedenis van het Europese Privaatrecht. I. Inleiding en zakenrecht*, p. 51-53; C.H. Bezemer, 'De Libri Feudorum', in: J.E. Spruit & J.M.J. Chorus, *Corpus Iuris Civilis. Tekst en Vertaling. XII. Addendum. Boeken betreffende de lenen*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2016, p. 3.
- 23 De Groot, *Inleydinge tot de Hollandsche Rechts-Geleertheit*, nr. 2.42.8; Bort, *Tractaet van het Hollants leen-recht*, nr. 6.3.1 en 6.3.7; Van der Keessel, *Praelectiones*, nr. 2.42.8; De Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht*, p. 309; Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, p. 204-208.
- 24 S. van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-Regt*, Amsterdam: Boom 1698, nr. 166; De Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', p. 51; 73-74; E.J.J. van der Heijden/B.H.D. Hermesdorf, *Aantekeningen bij de geschiedenis van het oud vaderlandse recht*, Nijmegen; Utrecht: Dekker & Van de Vegt 1965, p. 83-87; Visagie, *Die leenreg in Holland*, p. 2 en 62-63; Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, p. 242. Vgl. L.F. 2,1,1(Obertus de Orto).
- 25 De Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', p. 66-76; Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, p. 242.

belastingen.²⁶ Zulke publiekrechtelijke bevoegdheden die voortvloeiden uit het recht op een stuk grond worden ook wel aangeduid als heerlijke rechten.²⁷ Anders dan tegenwoordig was delegatie van deze publiekrechtelijke bevoegdheden door de leenheer aan de leenman een kwestie die het privaatrecht beheerste.²⁸ Heerlijke rechten konden namelijk op dezelfde wijze in leen worden gegeven als een leenrecht op een stuk grond.²⁹ Een leenheer kon de leenrechten met betrekking tot een grondgebied in leen geven samen met alle bijkomende heerlijke (publiekrechtelijke) rechten. Dit deed zich voor als de leenheer een stad in leen gaf.³⁰

2.2. De verpanding van leenrechten en heerlijke rechten

Een zekerheidsrecht op steden was meestal een vuistpandrecht, *pignus*. Voor de vestiging van een recht van *pignus* was vereist dat de zekerheidsgerechtigde de feitelijke heerschappij over het onderpand verkreeg.³¹ De pandhouder diende dus in de feitelijke heerschappij gesteld te worden van de leenrechten (privaatrechtelijke rechten) en heerlijke rechten (publiekrechtelijke rechten) met betrekking tot de stad. De machtsverschaffing van de leenrechten op een stad kwam tot uitdrukking doordat de pandhouder de feitelijke heerschappij verkreeg van de in een stad gelegen burchten en andere (feodale) landerijen die toebehoorden aan de pandgever.³² De pandhouder kreeg de feitelijke heerschappij over heerlijke rechten doordat hij in publiekrechtelijke zin de macht over de stad kreeg.³³

26 Visagie, *Die leenreg in Holland*, p. 62-63; Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, p. 242.

27 De Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', p. 72-73; Visagie, *Die leenreg in Holland*, p. 45-47.

28 Koops, 'De hanteerbaarheid van een akte uit 1700', p. 79-80; Koops, 'Uitleg van afstand van zekerheidsrechten', p. 700.

29 De Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', p. 53-54; De Blécourt, *Kort begrip van het oud- vaderlandsch burgerlijk recht*, p. 298-299; Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, p. 180. Ik beperk mij tot heerlijke rechten die in leen zijn gegeven. Daarbij ga ik ervan uit dat de heerlijke rechten en leenrechten met betrekking tot één stuk grond in dezelfde hand zijn. Ik ga niet in op het ontstaan van heerlijke rechten die ontstaan uit immuniteiten, vgl. De Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', p. 47-57; Visagie, *Die leenreg in Holland*, p. 45-47.

30 Over het afzonderlijk in leen geven van rechten, zie Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-Regt*, nr. 166; De Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', p. 73; Visagie, *Die leenreg in Holland*, p. 62; Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, p. 242-245.

31 Accursius, *Glossa Ordinaria, Digestum Vetus*, p. 1391-1392 (ad D. 13,7,1pr) en 1396 (ad D. 13,7,9,2); Bartolus, *Super secunda Digesti veteris*, ad D. 13,7,1 en D. 13,7,9,2; Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, nr. 1.1.1 en 3.1.1; Donellus, *De Pignoribus et hypothecis*, nr. 2.1. Voor de Glosse van Accursius maak ik gebruik van de editie die is bewerkt door Gothofredus, uitgegeven te Lyon, 1627. De werken van Donellus heb ik geraadpleegd in zijn verzamelde werk: H. Donellus, *Opera Omnia, Florentiae*: Giorgio Franz in Monaco 1846.

32 Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 91-95, 106-107, 119-120.

33 Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, p. 315-319; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 101-102.

Voorts waren voor de vestiging van een pandrecht een geldige titel en beschikkingsbevoegdheid vereist.³⁴ Ten slotte gold voor een stad het aanvullende vereiste van toestemming voor de verpanding van de leenheer.³⁵ Dit toestemmingsvereiste gold voor (privaatrechtelijke) leenrechten, maar ook voor heerlijke rechten. Heerlijke rechten werden vaak immers ook in leen gehouden.³⁶ Een akte was voor de vestiging van een vuistpandrecht niet nodig.³⁷ In de praktijk maakten partijen echter vaak wel een akte op van de vestiging van het recht van pandgebruik. In zulke aktes legden zij vast op welke leenrechten en heerlijke rechten het pandrecht kwam te rusten. In zo'n akte kwam ook aan de orde welke (gebruiks)rechten en verplichtingen de pandgebruiker had.³⁸

2.3. Rechtsgevolgen van de vestiging van het pandrecht op een stad

Als een vuistpandrecht rustte op een vruchtdragende zaak, werd de pandhouder van rechtswege bevoegd en verplicht de natuurlijke en burgerlijke vruchten van het onderpand te trekken en de gebruikshandelingen te verrichten die daartoe noodzakelijk waren.³⁹ Dit vloeide voort uit D. 20,2,8 (Paulus):⁴⁰

‘Wanneer een schuldenaar in het genot is van een renteloze geldlening, kan de geldschieter van de vruchten van de hem verpande zaak rente afhouden tot op hetzelfde wettelijke percentage.’⁴¹

34 Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, nr. 3.1.1; Donellus, *De Pignoribus et hypothecis*, nr. 6.1-6.2 en 7.1; Heusler, *Institutionen des Deutschen Privatrechts*, p. 141-142.

35 Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, nr. 2.2.43-2.2.44; R. Génestal, *Role des monastères comme établissements de crédit. Etude en Normandie du XIe à la fin du XIIIe siècle*, Paris: Librairie nouvelle de droit et de jurisprudence, Arthur Rousseau 1901, p. 22-24; Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, p. 164-165; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 78-81 en 88.

36 Als sprake was van onderleen, was toestemming vereist van de werkelijke leenheer, en niet van de oorspronkelijke leenheer: F.F.X. Cerutti/G.C.J.J. van den Bergh, *Hoofdstukken uit de Nederlandse Rechtsgeschiedenis*, Nijmegen: GNI 1972, p. 373-375.

37 Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, nr. 3.1.3; Donellus, *De Pignoribus et hypothecis*, nr. 6.2; Génestal, *Role des monastères comme établissements de crédit*, p. 28.

38 Heusler, *Institutionen des Deutschen Privatrechts*, p. 142; Génestal, *Role des monastères comme établissements de crédit*, p. 28 en 47. Voorbeelden van (transcripten van) pandaktes zijn te vinden in Cerutti/Van den Bergh, *Hoofdstukken uit de Nederlandse Rechtsgeschiedenis*, p. 373-379; Génestal, *Role des monastères comme établissements de crédit*; Ph. Godding, 'La survie du mortgage dans les Pays-Bas meridionaux', *TvR* 55/1987, p. 366-367 en 370-372.

39 Accursius, *Glossa Ordinaria, Codex Justinianus*, p. 893-894 (ad C. 4,24,2), p. 2097-2098 (ad C. 8,14(13),9) en p. 2135-2136 (ad C. 8,25(24),2); Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, nr. 3.1.30 en 5.5.1-5.5.2 en 7.3.7; G. Noodt, *De foenore et usuris*, Gepubliceerd in: G. Noodt, *Opera Omnia*, Leiden: Van der Linden 1724, nr. 2.9; J. Voet, *Commentarius ad Pandectas. Tomus Primus*, nr. 20.1.23.

40 Tenzij anders aangegeven maak ik voor de vertaling van het *Corpus Iuris Civilis* gebruik van de editie van Spruit c.s.

41 *Cum debitor gratuita pecunia utatur, potest creditor de fructibus rei sibi pigneratae ad modum legitimum usuras retinere.*

Uit deze tekst vloeide voort dat de pandhouder zonder daartoe strekkende afspraak bevoegd was de vruchten van het onderpand te trekken.⁴² Voorts mocht de pandhouder met het onderpand alle handelingen te verrichten die nut (*commodum*) in de vorm van vruchten opleverden.⁴³ In het geleerde Romeinse recht was het recht van pandgebruik dus stilzwijgend onderdeel van een pandrecht op vruchtdragende zaken.⁴⁴

Leenrechten gaven privaatrechtelijke genotsbevoegdheden van gebruik en vruchttrekking. Deze bevoegdheden gingen dus over op de pandgebruiker. Dit betekende dat de privaatrechtelijke bevoegdheden uit een recht van pandgebruik op leenrechten op onroerende zaken nauwelijks verschilden van die uit het recht van pandgebruik op de eigendom van onroerende zaken. De pandgebruiker van leengoederen werd zodoende bevoegd om deze leengoederen te gebruiken, te bewonen of te verhuren.⁴⁵ Als de leenman-pandgever⁴⁶ leengoederen had verhuurd of verpacht, werd de pandgebruiker bevoegd om de huur of pachtpenningen te innen.⁴⁷

Betref het verpande leengoed een heerlijk (publiekrechtelijk) recht, dan werd de pandgebruiker bevoegd om dit 'publiekrechtelijke' recht uit te oefenen. Kreeg de pandhouder bijvoorbeeld een publiekrechtelijk ambt in pand, zoals het rechtersambt, dan was hij bevoegd dit ambt uit te oefenen voor de duur van zijn pandrecht.⁴⁸ De uitoefening van zo'n ambt kon geld opleveren, bijvoorbeeld in de vorm van griffierechten.⁴⁹ Een ander voorbeeld is de verpanding van het recht om belasting te innen. Wat de pandhouder op grond van zijn recht van pandgebruik aan belasting inde of liet innen onder belastingplichtigen, kwam hem toe

42 Accursius, *Glossa Ordinaria, Digestum Vetus*, p. 1907-1908 (ad D. 20,2,8); Bartolus, *Super secunda Digesti veteris*, ad D. 20,2,8; Voet, *Commentarius ad Pandectas*, nr. 20.1.23; U. Huber, *Praelectionum juris civilis*, Napels: Roland 1788, nr. 20.1.15.

43 Donellus, *Commentariorum in Codicem Justiniani II*, p. 16 (ad C. 4,24) en p. 19-22 (ad C. 4,24,1-4,24,2).

44 Dat D. 20,2,8 de grondslag vormde voor een stilzwijgend recht van pandgebruik, was onomstreden. In het *ius commune*, het Rooms-Hollandse recht en de moderne secundaire literatuur bestaat echter discussie over het antwoord op de vraag welke functie (zie par. 2.4) het stilzwijgende recht van pandgebruik had. Deze discussie laat hier rusten. Voor het *ius commune* en het Rooms-Hollandse recht verwijs ik naar de auteurs die ik hiervoor in deze paragraaf heb aangehaald. Voor een weergave van de discussie in de moderne secundaire literatuur, zie Bobbink, 'Antichresis: het vergeten zekerheidsrecht. Een historische vergelijking met het Franse recht', 82-83.

45 Accursius, *Glossa Ordinaria, Digestum Vetus*, p. 1890 (ad D. 20,1,11,1); Donellus, *Commentariorum in Codicem Justiniani II*, p. 19-22, nr. 1-2 (ad C. 4,24,1-4,24,3) en p. 395-396 (ad C.4,32,11(12)); Voet, *Commentarius ad Pandectas*, nr. 20.1.23; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 36-39, 43-44, 47, 57-58.

46 De leenman, die het leen van een leenheer had gekregen, en die vervolgens optrad als pandgever.

47 Donellus, *Commentariorum in Codicem Justiniani II*, p. 19-20 (ad C. 4,24,1-4,24,2), nr. 2; Génestal, *Rôle des monastères comme établissements de crédit*, p. 30-31; Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, p. 318-320 en 344-347; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 66 en 139.

48 Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, nr. 3.1.32; Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, p. 142-147, 343-344 en 349-350; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 92; Bary, Laugs & Wientjes, 'De verpanding van Nijmegen', p. 26.

49 Koops, 'Uitleg van afstand van zekerheidsrechten', p. 700.

als vruchtopbrengst.⁵⁰ In dit verband kan gedacht worden aan de heffing van marktgelden⁵¹, tienden⁵² en tolleren.⁵³ De pandgebruiker had ten slotte het recht ambtenaren te benoemen om de aan hem verpande publiekrechtelijke bevoegdheden namens hem uit te oefenen.⁵⁴ De uitoefening van zulke benoemingsrechten kon de pandgebruiker geld opleveren, doordat kandidaten voor hun benoeming betaalden.⁵⁵

De bevoegdheden tot uitoefening van verpande leenrechten en heerlijke rechten kwamen samen bij de verpanding van steden. Het pandrecht rustte op een algemeenheid van vermogensrechten die bestond uit privaatrechtelijke leenrechten en ‘publiekrechtelijke’ heerlijke rechten. De pandgebruiker werd bevoegd tot de uitoefening van al deze rechten. Hij was gerechtigd tot alle inkomsten die uit de stad ‘voortkwamen’⁵⁶, ongeacht of deze inkomsten een privaatrechtelijke of publiekrechtelijke grondslag hadden.⁵⁷ In de literatuur bestaat overigens over deze laatste kwestie geen eenstemmigheid. Volgens Landwehr bracht een pandrecht op een stad enkel mee dat de pandgebruiker bevoegd was om aan de stad verbonden publiekrechtelijke bevoegdheden uit te oefenen. Het ligt echter voor de hand dat dit recht bij de verpanding van een stad naast de heerlijke rechten ook kwam te rusten op de privaatrechtelijke leenrechten. Het was algemeen erkend dat de pandgebruiker van een stad bevoegd was tot de inning van pacht. Het pandrecht kwam, zoals aangegeven, bovendien ook te rusten op de leenrechten die de pandgever zelf in de stad had, zoals het recht op een burcht en bijbehorende landerijen. Dit betekent dat de pandgebruiker wel degelijk bevoegd was om privaatrechtelijke bevoegdheden ten aanzien van de stad uit te oefenen.⁵⁸ Hiervoor pleit ook dat het recht van pandgebruik een privaatrechtelijke rechtsfiguur was.

-
- 50 Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, p. 144-146; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 49; Ligthart, 'Verpanding van domeingoederen in het kwartier van Arnhem door Arnold van Gelre (1423-1473)', p. 58.
- 51 Génestal, *Rôle des monastères comme établissements de crédit*, p. 22; Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, p. 146; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 108-109.
- 52 Génestal, *Rôle des monastères comme établissements de crédit*, p. 22; Cerutti/Van den Bergh, *Hoofdstukken uit de Nederlandse Rechtsgeschiedenis*, p. 374-375; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 137; Ligthart, 'Verpanding van domeingoederen in het kwartier van Arnhem door Arnold van Gelre (1423-1473)', p. 65.
- 53 Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 49 en 92.
- 54 Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, p. 343-344; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 102.
- 55 Koops, 'Uitleg van afstand van zekerheidsrechten', p. 700.
- 56 Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, p. 315-319.
- 57 Anders: Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, p. 356.
- 58 Cerutti/Van den Bergh, *Hoofdstukken uit de Nederlandse Rechtsgeschiedenis*, p. 346; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 84-85, 91-95, 119-120 en 137-138; Ligthart, 'Verpanding van domeingoederen in het kwartier van Arnhem door Arnold van Gelre (1423-1473)', p. 56 en 65. Vgl. Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, nr. 2.2.48 en 3.1.34. Zie ook Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, p. 317. Voor zover ik kan overzien, is de pandakte die Landwehr op die plek citeert in tegenspraak zijn latere conclusie dat de pandgebruiker van een stad slechts bevoegd was om publiekrechtelijke rechten uit te oefenen.

Het voorgaande laat zien dat de vuistpandhouder in de genotsrechten trad die uit een verpand recht voortvloeiden. Naar Rooms-Hollands recht was de pandgebruiker echter ook aansprakelijk voor de verplichtingen die op het onderpand rustten. Deze regel was van belang voor leengoederen, zoals steden. Als een stad bijvoorbeeld was bezwaard met grondrenten, moest de pandgebruiker deze grondrenten voldoen.⁵⁹ Daarnaast had de pandgebruiker in het algemeen de plicht om het onderpand te onderhouden. De kosten die hij hiertoe had gemaakt, kon hij verhalen op de pandgever met de *actio pigneraticia contraria*.⁶⁰

2.4. De functie van het recht van pandgebruik

Het recht van pandgebruik bracht mee dat de vruchtopbrengst toekwam aan de pandhouder. Zij kwam echter niet zonder meer toe aan de pandgebruiker: zij gold als tegenprestatie voor iets anders. Het recht van pandgebruik kon twee verschillende functies hebben. Het verschil tussen beide functies was datgene waarvoor de gebruiksofbrengst in de plaats kwam. De gebruiksofbrengst kon in de plaats komen van een rentevergoeding (rentepandgebruik) of kon een aflossing vormen op de rente en de hoofdsom (aflossingspandgebruik).⁶¹

Een recht van pandgebruik met aflossingsfunctie bracht mee dat de waarde van de vruchten in mindering kwam op de vordering waarvoor het pandrecht was gevestigd. Zij kwam ten eerste in mindering op de verschuldigde rente. Als er dan nog iets over was, kwam dit in mindering op de hoofdsom. Als de vruchtopbrengst kleiner of gelijk was aan de verschuldigde rente, werd (een deel van) de rente betaald, maar bleef de hoofdsom intact. De aflossingsfunctie gold, volgens de meerderheid van de auteurs die ik heb bestudeerd, als hoofdregel. Zij gold als partijen geen afspraken hadden gemaakt over de functie van het recht van pandgebruik.⁶² In afwijking van deze hoofdregel konden partijen een rentefunctie toekennen aan het recht van pandgebruik. De rentefunctie hield in dat de waarde van de vruchten in de plaats kwam van een vaste geldelijke rentevergoeding over de hoofdsom. Zij kwam nooit in mindering op de hoofdsom. De pandgebruiker kon echter ook nooit de

59 Naeranus, *Hollandsche Consultatiën*, nr. CXCII; C. van Bijkershoek, *Observationes Tumultuariae*, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink 1926-1962, nr. 1545. Anders met betrekking tot Normandië en het Heilige Roomse Rijk: Génestal, *Rôle des monastères comme établissements de crédit*, p. 33 en p. 48-49; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 67.

60 Accursius, *Glossa Ordinaria, Digestum Vetus*, p. 1407-1408 (ad D. 13,7,25); Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, nr. 7.3.14; De Groot, *Inleydinge tot de Hollandsche Rechts-Geleertheyt*, nr. 3.8.7; Voet, *Commentarius ad Pandectas. Tomus Primus*, nr. 13.7.10.

61 Voor deze indeling in functies in het Romeinse recht zie A. Manigk, *Gläubigerbefriedigung durch Nutzung. Ein Institut der antiken Rechte*, Berlijn: Franz Vahlen 1910, p. 55; M. Kaser, 'Besitzpfand und 'besitzloses' Pfand (Studien zum römischen Pfandrecht III)', *SDHI* 47/1979, p. 83- 84; vgl. Bobbink, 'Antichresis: het vergeten zekerheidsrecht. Een historische vergelijking met het Franse recht', p. 80-81.

62 Zie bijvoorbeeld Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, nr. 3.1.30 en 5.5.1; Donellus, *De Pignoribus et hypothecis*, nr. 9.1; Donellus, *Commentariorum in Codicem Justiniani II*, p. 15-16 (ad C. 4,24), p. 19-22 (ad C. 4,24,1-4,24,2); De Groot, *Inleydinge tot de Hollandsche Rechts-Geleertheyt*, nr. 3.8.5; Voet, *Commentarius ad Pandectas*, nr. 20.1.23; Van der Keessel, *Praelectiones*, nr. 3.8.5.

betaling van rente vorderen van zijn schuldenaar. Het voordeel van een buitengewoon hoge vruchtopbrengst kwam toe aan de pandgebruiker. Hij hoefde (behoudens schending van het woekerverbod) niets in mindering te brengen op de hoofdsom. De pandgebruiker droeg ook het risico dat de gebruiksofbrengst lager uitviel dan normaal. Hij kon dit nadeel niet afwentelen op de schuldenaar.⁶³

Het recht van pandgebruik met rentefunctie (en uitdrukkelijk niet het recht van pandgebruik met aflossingsfunctie) is in het *ius commune*, het Rooms-Hollandse recht en het moderne Zuid-Afrikaanse recht bekend komen te staan als *antichresis*.⁶⁴ De betekenis van het woord *antichresis* in de moderne (Romeinsrechtelijk georiënteerde) literatuur is ruimer dan alleen een recht van pandgebruik met rentefunctie. Zij omvat zowel het recht van pandgebruik met rentefunctie als het recht van pandgebruik met aflossingsfunctie.⁶⁵ Vanwege deze uiteenlopende betekenissen van het woord *antichresis* in de primaire literatuur en de secundaire literatuur gebruik ik het woord pandgebruik. Hiermee bedoel ik een pandrecht met gebruiksbevoegdheid, ongeacht de functie (rente of aflossing) die aan dit recht toekomt.

3. De pandakte van Woerden

Het pandrecht kwam te rusten op Stad, Slot en Heerlijkheid Woerden. Deze stad viel in het vermogen van Koning Filips II, in zijn hoedanigheid van Graaf van Holland.⁶⁶ In zijn brief gaf Filips II een opsomming van vermogensbestanddelen waaruit Woerden bestond. Hij noemde enkele privaatrechtelijke (leen)rechten: inwinnende landen (landbouwgrond), weiden, erfpachten en cijzen.⁶⁷ Daarnaast kwam het pand te rusten op allerhande heerlijke rechten: tol, graantienden, maaltienden, henneptienden, recht van wagen, visserij, munt, rechtspraak, collatie (het recht om een predikant te benoemen) en beneficie (recht op rente

63 Zie bijvoorbeeld Donellus, *De Pignoribus et hypothecis*, nr. 11.6; Vinnius, *Quaestiones Selectae*, nr. 2.7; Huber, *Praelectionum juris civilis*, nr. 20.1.15; Voet, *Commentarius ad Pandectas*, nr. 20.1.23; Noodt, *De foenore et usuris*, nr. 2.9; Ph.J. Thomas, 'Antichresis, hemiolia and the statutory limit on interest in Gerard Noodt's de foenore et usuris', *De Jure* 2007, p. 62.

64 Zie bijvoorbeeld Accursius, *Glossa Ordinaria, Digestum Vetus*, p. 1411-1412 (ad D. 13,7,33); Donellus, *De Pignoribus et hypothecis*, nr. 11.6; De Groot, *De Iure Belli ac Pacis*, 1625, nr. 2.12.20.2; S. van Leeuwen, *Censura Forensis*, Lugduni Batavorum: Moyardi & Leffen 1662, nr. 4.8.1; A. Titus, 'The different permutations of CSARS v Brummeria: Was it something other than an 'interest-free' loan?', *South African Law Journal* 2012; R. Brits, *Real Security Law*, Cape Town: Juta 2016, p. 142-143 en 148-150.

65 Zie bijvoorbeeld Manigk, *Gläubigerbefriedigung durch Nutzung. Ein Institut der antiken Rechte*, p. 55; Kaser, 'Besitzpfand und 'besitzloses' Pfand (Studien zum römischen Pfandrecht III)', p. 83-84; D. Papadatou, 'Antichresis in Byzantine law', *Revue des études byzantines* 66/2008, p. 209-220; Bobbink, 'Antichresis: het vergetenzekerheidsrecht. Een historische vergelijking met het Franse recht', p. 80-81.

66 Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 216 en 225-226; Naeranus, *Hollandsche Consultatiën*, nr. CXCI-CXCII; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 751.

67 'de inwinnende Landen, Weyen, Erffpachten, [...], chynsen.'

uit kerkelijke goederen).⁶⁸ Ten slotte kreeg de pandhouder het recht de volgende ambtenaren te benoemen: baljuw, dijkgraaf, kastelein, schout en klerk.⁶⁹ Deze benoemingsrechten werden door de pandovereenkomst ingeperkt via een nationaliteitsvereiste. De pandhouder kon enkel Hollanders benoemen.⁷⁰

Het pandrecht op Woerden was, zoals gezegd, een vuistpandrecht. Filips II stelde Woerden in handen van de Hertog.⁷¹ Hij mocht alle voornoemde rechten 'gebruicken ende ghenieten als syn vry ende eygen pantgoet'.⁷² Hij mocht het inkomen 'genieten, gebruycken ende profijteren'.⁷³ Filips II beval zijn Hollandse⁷⁴ onderdanen om het recht van pandgebruik van de Hertog te respecteren. Zij moesten 'den voorsz. Hertoch Erick van Bruynswyck [...] doen laten ende ghedogen vanden voorsz. Heerlickheydt van Woerden vredelick ende volcomelicken ghenieten ende gebruycken'.⁷⁵ Het archief van de Staten van Holland bevat een aanwijzing dat Hertog Erik inderdaad zijn bevoegdheden als pandgebruiker uitoefende. De Hertog had beroering onder de stedelingen veroorzaakt, doordat hij plakaten wenste uit te vaardigen inzake de kerkdienst en deze plakaten door militaire bezetting van de stad wenste te handhaven.⁷⁶

Het pandrecht kwam te rusten op de economische eigendom van de stad (de leenrechten; *dominium utile*), niet op de juridische eigendom (*dominium directum*).⁷⁷ Filips II handelde in zijn hoedanigheid van Graaf van Holland. De Graaf van Holland gold als een directe

68 'Tollen, Coorntienden, Maeltienden, Henniptienden, recht vande wagen, viscerien [...], rechten van gelde, Iustitien, collatien ende beneficien.'

69 'Dispositien vanden officien van het Baliuschap, Dijkgraeffschap, Casteleynschap, Schout-ambachten, Clerck-ambachten.'

70 Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 222; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 750.

71 Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 219-220; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 750.

72 Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 226; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 750.

73 Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 219; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 750.

74 Anders dan tegenwoordig, lag Woerden in het graafschap Holland.

75 Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 226; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 751.

76 *Stukken betreffende de moeilijkheden van de stad Woerden, gerezen naar aanleiding van de wens van de heer van de stad, hertog Erich van Brunswijk, enige plakaten op de kerkdienst te publiceren en van het bij deze bestaande voornemen bezetting in de stad te leggen*, Nationaal Archief, Den Haag, Staten van Holland, nummer toegang 3.01.04.01, inventarisnummer 1364.35. De documenten zijn handgeschreven. Het handschrift is voor mij ontoegankelijk.

77 F. Beelaerts van Blokland e.a., *Van oorlog en vree. Gedenkboek voor den Vrede van Münster*, Assen: Born 1948, p. 11 en p. 139. Zie ook art. 53 van het vredesverdrag van Münster, in: S. Groeneveld, *Unie. Bestand. Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Hilversum: Verloren 2009, p. 176. Doordat de Spaanse Koningen wegvielen als leenman, kwam het Graafschap Holland formeel onder de rechtstreekse heerschappij van de Rooms-Duitse keizer te staan. Om Holland tot een soevereine staat te maken, diende de staat (met goedkeuring van de Keizer) uit het Heilige Roomse rijk te treden.

leenman van de Rooms-Duitse keizer. Het *dominium directum* van het Graafschap Holland, waaronder Woerden, kwam dus toe aan keizer Ferdinand I. Filips II was dus niet bevoegd om over het *dominium directum* over Woerden te beschikken. De tekst van de brief van Filips II sluit hierbij aan. Hertog Erik was als pandhouder namelijk verplicht tot 'eedt, dienst ende getrouwicheyt' jegens Filips II, in zijn hoedanigheid van Graaf van Holland.⁷⁸ De eed duidt op de verplichting tot hulde van de leenman. De verplichting tot dienst en getrouwheid wijst op de verplichting om de leenheer manschappen te geven en hem met raad en daad ter zijde te staan. Zou het pandrecht ook rusten op de *dominium directum*, dan was Hertog Erik hiertoe niet verplicht. De pandhouder op de *dominium directum* was namelijk juist gerechtigd tot manschappen, raad en daad, hulde, hofrechten en heergewaden.⁷⁹

3.1 De functie van het recht van pandgebruik

Het Woerdense recht van pandgebruik had een aflossingsfunctie. De geseceerde vordering bedroeg 35.826 ponden tegen 6,25% rente, oftewel 2.239 ponden per jaar. Het inkomen dat de Hertog met de exploitatie van Woerden kon verdienen, was begroot op 2.239 pond.⁸⁰ De verschuldigde rente en de begrote gebruiksofbrengst van het onderpand waren dus gelijk. Dit betekende dat de pandhouder de hem verschuldigde rente jaarlijks verkreeg uit de gebruiksofbrengst van Woerden.

Het was geen toeval dat de verschuldigde rente en de begrote gebruiksofbrengst van het onderpand gelijk waren. In de praktijk bevatte een akte van aflossingspandgebruik vaak een begroting van het bedrag dat het onderpand jaarlijks opleverde.⁸¹ Met name leengoederen waren geschikt voor het maken van zo'n begroting.⁸² De begrote gebruiksofbrengst werd vervolgens afgestemd op de verschuldigde rente, zodat gebruiksofbrengst en rente gelijk waren. Dat zowel de rente als de gebruiksofbrengst in de brief in geld waren uitgedrukt, betekende dat het gevestigde recht van pandgebruik een aflossingsfunctie had. De gebruiksofbrengst gold als betaling van de verschuldigde rente. Mocht de gebruiksofbrengst hoger zijn dan begroot, dan kwam het meerdere als betaling in mindering op de hoofdsom. Als de

78 Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 220-221; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 750.

79 Génestal, *Role des monastères comme établissements de crédit*, p. 31 en p. 41-42.

80 Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 218-221; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 750.

81 Génestal, *Role des monastères comme établissements de crédit*, p. 5; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 49-50 en p. 57-60.

82 In de literatuur werden leengoederen aan de hand van het jaarlijkse inkomen zelfs onderverdeeld in verschillende klassen. Dit laat zien dat het jaarlijkse inkomen van een leengoed tamelijk nauwkeurig kon worden vastgesteld. De Groot, *Inleydinge tot de Hollandsche Rechts-Geleertheit*, nr. 2.41.50; Van der Keessel, *Praelectiones*, nr. 2.41.50; Visagie, *Die leenreg in Holland*, p. 69.

gebruiksopbrengst lager was dan begroot, bleef het onbetaalde gedeelte van de rente verschuldigd.⁸³ De gebruiksopbrengst van Woerden kwam dus niet, zoals bij de rentefunctie, in de plaats van een rentevergoeding.

4. De adviezen aan de Staten van Holland

Het recht van pandgebruik bracht mee dat Hertog Erik, in zijn hoedanigheid van pandgebruiker, de heerschappij over Woerden verkreeg. In 1568 nam Willem van Oranje echter de wapens op tegen de hertog van Alva. Dit vormde het begin van wat bekend is komen te staan als de 'Tachtigjarige Oorlog'.⁸⁴ In 1572 sloot Woerden zich door een verdrag aan bij de prins van Oranje. De Katholieke Hertog Erik verloor de macht over de stad.⁸⁵ De Staten van Holland, waaronder Woerden viel, waren door de oorlog op weg een soevereine staat te worden.⁸⁶ Zij respecteerden echter de vermogensrechtelijke positie van Hertog Erik als pandgebruiker van Woerden. Dit betekende dat de Hertog nog altijd gerechtigd was tot alle inkomsten die betrekking hadden op Stad, Slot en Heerlijkheid Woerden.⁸⁷ Om aan deze situatie een einde te maken, dienden de Staten van Holland Woerden te lossen. De Staten dienden dus de vordering te voldoen waarvoor het pandrecht op Woerden was gevestigd aan (de opvolgers van) Hertog Erik. Hierover hebben de Staten advies gevraagd aan de Hollandse juristen Quirinus van Strijen en Willem de Groot, een jongere broer van Hugo de Groot.⁸⁸ Quirinus (Quirijn) van Strijen was, vermoedelijk sinds 1597, advocaat bij het Hof van Holland.⁸⁹ Willem de Groot rondde in 1616 zijn rechtenstudie aan de Universiteit van Leiden af.⁹⁰ De adviezen zijn daarom vermoedelijk gegeven in 1616 of 1617: in dit laatste

83 Donellus, *Commentariorum in Codicem Justiniani II*, p. 395-396 (ad C. 4,32,11(12)); Vinnius, *Quaestiones Selectae*, nr. 2.7; Noodt, *De foenore et usuris*, nr. 2.9; Van der Keessel, *Praelectiones*, nr. 3.8.5; Thomas, 'Antichresis, hemiolia and the statutory limit on interest in Gerard Noodt's de foenore et usuris', p. 62. Anders: Cerutti/Van den Bergh, *Hoofdstukken uit de Nederlandse Rechtsgeschiedenis*, p. 348-349; Planitz, *Das Deutsche Grundpfandrecht*, p. 48.

84 Zie bijvoorbeeld A.Th. van Deursen, *De last van veel geluk. 1555-1702. De Geschiedenis van Nederland*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2006, p. 54-72.

85 Groeneyk, *Beknopte geschiedkundige beschrijving der stad Woerden*, p. 20 en 30.

86 Van Deursen, *De last van veel geluk. 1555-1702. De Geschiedenis van Nederland*, p. 144; J.H.A. Lokin & W.J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2014, p. 348-351.

87 Groeneyk, *Beknopte geschiedkundige beschrijving der stad Woerden*, p. 20 en 30.

88 W. Druwé, *Transregional normativity in learned legal practice. Loans and credit in consilia and decisiones in the northern and southern Low Countries (c. 1500-1680)*, diss. Leuven: 2018, p. 229.

89 Druwé, *Transregional normativity in learned legal practice. Loans and credit in consilia and decisiones in the northern and southern Low Countries (c. 1500-1680)*, p. 95.

90 R. Huybrecht, "Groot, Willem de (1597-1662)", in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, geraadpleegd via <http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/groot> [12-11-2013].

jaar losten de Staten van Holland het pandrecht.⁹¹

Van Strijen en De Groot gaven vijf adviezen. Twee van deze adviezen bespreek ik niet. Zij betroffen (i) de vraag of de Staten hun schuld mochten voldoen in een valuta die afweek van de valuta waarin de overeenkomst van geldlening luidde⁹² en (ii) de vraag of de Hertog een door hem afgekochte grondrente mocht verhalen op de Staten.⁹³

Op één advies ga ik hier kort in. De Hertog had met medeweten van de Staten kosten gemaakt tot onderhoud van het Slot van Woerden. De vraag was of de Hertog deze kosten mocht verhalen op de Staten. Het antwoord luidde bevestigend. Zoals gezegd kon iedere pandhouder immers kosten die hij had gemaakt tot het behoud van het onderpand terugvorderen van de pandgever met de *actio pignericia contraria*. De adviserende juristen verwezen ter motivering naar D. 13,7,8pr (Pomponius):⁹⁴

Indien ik noodzakelijke uitgaven heb gedaan ten behoeve van een bij wijze van pand ontvangen slaaf of perceel grond, zal ik niet alleen de bevoegdheid tot retentie hebben, maar ook de tegenactie uit de pandovereenkomst. Want stel dat ik, toen de slaaf ziek was, geld voor artsen uitgegeven en hij overleden is, of dat ik een woonkazerne heb gestut of hersteld en deze later afgebrand is, dan heb ik niets wat ik in retentie zou kunnen houden.⁹⁵

Twee adviezen bespreek ik uitgebreider. Zij zijn twee variaties op hetzelfde thema. Zoals gezegd was de gebruiksofbrengst begroot op 2.239 ponden per jaar. De verschuldigde rente was hierop afgestemd. De adviezen gaan over twee situaties waarin de werkelijke gebruiksofbrengst afweek van wat was begroot: de gebruiksofbrengst bedroeg meer dan 2.239 ponden per jaar, of juist minder. Over beide situaties stelden de Staten van Holland een vraag. De adviezen van Van Strijen en De Groot bespreek ik in het licht van de brief van Filips II en het toen geldende recht.

4.1. Een hoge gebruiksofbrengst

Hertog Erik verkreeg de rente over de geseceerde vordering jaarlijks uit de gebruiksofbrengst van Woerden. Zij viel enkele jaren echter hoger uit dan de begrote 2.239 ponden per jaar. De vraag was of de Hertog dit meerdere in mindering moest brengen op de

91 Het is overigens wel opmerkelijk dat Willem de Groot als net afgestudeerd jurist werd gevraagd om over deze transactie te adviseren. Hij werd pas in 1618 beëdigd als advocaat bij het Hof van Holland en de Hoge Raad.

92 Naeranus, *Hollandsche Consultatiën*, nr. CXCI.

93 Naeranus, *Hollandsche Consultatiën*, nr. CXCII.

94 Naeranus, *Hollandsche Consultatiën*, nr. CXCII.

95 *Si necessarias impensas fecerim in servum aut in fundum, quem pignoris causa acceperim, non tantum retentionem, sed etiam contrariam pignericiam actionem habeo: finge enim medicis, cum aegrotaret servus, dedisse me pecuniam et eum decessisse, item insulam fulsisse vel refecisse et postea deustam esse, nec habere quod possem retinere.*

hoofdsom. Dit kwam neer op de vraag welke functie het gevestigde recht van pandgebruik had: een rentefunctie of een aflossingsfunctie. Als sprake was van een rentefunctie kwam zoals gezegd niets in mindering op de hoofdsom, ook al was de gebruiksofbrengst hoger dan verwacht.

Het advies luidde evenwel dat de Hertog de gebruiksofbrengst in mindering diende te brengen op de hoofdsom voor zover zij groter was dan de verschuldigde rente. Het recht van pandgebruik had dus – zoals we ook al hebben gezien – een aflossingsfunctie:

‘dat de repetitie [door de Staten] van het geen boven de penning sestien ontfangen is, behoort geadmitteert te werden, als wel over eenkomende met de woorden van het contract daar wel expresselijk in bedongen is, dat de voornoemde Pandheerlijkheid sal gehouden worden ten prijse en naar avvenant den penning 16, zoo dat al het gene Jaarlijks meer is ontfangen [...] *in sortem* moet geimputeert werden.’⁹⁶

De juristen ondersteunden hun advies met een beroep op het woekerverbod. De penning 16 (6,25%) gold als het maximaal toegestane rentepercentage. Volgens de juristen bracht het woekerverbod mee dat al hetgeen de pandgebruiker ontving boven de penning 16 in mindering diende te komen op de hoofdsom.⁹⁷ Hiertoe beriepen de adviserende juristen zich op Du Moulin⁹⁸ en Gail⁹⁹.

De uitkomst van het advies was in overeenstemming met het geldende recht. Een recht van pandgebruik kon geen rentefunctie hebben als een pandrecht was gevestigd voor een rentedragende vordering.¹⁰⁰ De vruchtopbrengst van het onderpand kon immers niet in de plaats komen van een rentevergoeding als in de akte was vastgelegd hoeveel (geldelijke)

96 Naeranus, *Hollandsche Consultatiën*, nr. CXCI.

97 Druwé, *Transregional normativity in learned legal practice. Loans and credit in consilia and decisiones in the northern and southern Low Countries (c. 1500-1680)*, p. 229. De relatie tussen rentepandgebruik en het woekerverbod laat ik voor dit artikel rusten. Men raadplege hiervoor dissertatie van Druwé.

98 C. Molinaeus, 'Tractatus contractuum et usurarum', in: *Franciae et Germaniae celeberrimi iurisconsulti, et in supremo Parisorum Senatu antiqui advocati Operum. Tomus Secundus*, Parijs: 1512, p. 1315-1324 (nr. 259-270). De verwijzing in het advies zag niet op dit werk, maar op *Tractatus de quod interest*, nr. 21 en 31. Deze passages lijken voor het advies echter niet relevant te zijn. Daarom acht ik aannemelijk dat eigenlijk bedoeld is te verwijzen naar *Tractatus contractuum et usurarum*. Gail (zie hieronder) verwees ook naar de door mij aangehaalde passages.

99 A. Gail, *Practicarum observationum tam ad processum iudicarium, praesertim imperialis camerae*, Keulen: 1578, Boek 2, Observatie 3. Vertaald in: A. van Nispen, *Andr. Gails Observantien vande Kayserlyke practyke, rakende so wel de judiciele processen (voornamentlijk der Kayserlijke Kamere) als der selver saken decisien*, Leiden: Johannes Elsevier 1656.

100 De verwijzing naar Du Moulin en Gail, in combinatie met het gebruik van het woord 'antichresis' door Van Strijen en De Groot zou erop kunnen wijzen dat zij, mijns inziens ten onrechte, van mening waren dat het recht van pandgebruik een rentefunctie had. In dat geval ging hun advies wat betreft de toepassing van het woekerverbod in tegen de meerderheidsopvatting: Druwé, *Transregional normativity in learned legal practice. Loans and credit in consilia and decisiones in the northern and southern Low Countries (c. 1500-1680)*, p. 228-229.

rente jaarlijks verschuldigd was.¹⁰¹ De vruchtopbrengst kwam dus niet *in de plaats* van een rentevergoeding; zij kwam *in mindering* op de verschuldigde rente. Als de vruchtopbrengst groter was dan de verschuldigde rente, kwam het meerdere in mindering op de hoofdsom. Dit vloeide onder meer voort uit C. 8,24(25),2 (Diocletianus en Maximianus):

‘Omdat u naar voren brengt dat u allen uit hoofde van pand slaven hebt verbonden voor de geldlening die u hebt ontvangen, zullen de dienstverrichtingen van deze slaven die de schuldeiser heeft ontvangen of had kunnen benutten, verrekend worden met de rente en vervolgens met de hoofdsom; wanneer u, nadat zo de verschuldigde som is verminderd, het restant aanbiedt of bij niet aanvaarding verzegeld in bewaring geeft, zal de gouverneur van de provincie gelasten dat de slaven aan u worden teruggegeven.’¹⁰²

Uit deze tekst volgde dat als de gebruiksofbrengst van het onderpand hoger was dan het overeengekomen rentepercentage, het meerdere in mindering kwam op de hoofdsom. De uitleg van Gerard Noodt is in dit verband illustratief.¹⁰³ Hij legde de tekst als volgt uit:

‘Als daarentegen de geldlening rentedragend is, wordt geen antichresis [met rentefunctie] geacht te zijn overeengekomen, zelfs niet stilzwijgend. En daarom moet de schuldeiser, als aan hem een stuk grond [in vuistpand] is overgegeven, de vruchten trekken en hun waarde in mindering brengen op ten eerste de rente, en daarna op de hoofdsom.’¹⁰⁴

Daarnaast adviseerden de juristen dat de pandgebruiker jaarlijks een rekening diende op te maken waaruit bleek hoeveel het gebruik van het onderpand had opgebracht. Op deze manier kon dus blijken of de pandgebruiker iets van de gebruiksofbrengst in mindering moest brengen op de hoofdsom:

‘mitsdien kennelijk is hoe veel de Interest van de capitale penningen is bedragende, en dat uit de rekeninge blijken kan, hoe veel de verpande goederen suiver des Jaars opgebracht hebben.’¹⁰⁵

101 Accursius, *Glossa Ordinaria, Digestum Vetus*, p. 1889-1890 (ad D. 20,1,11,1); Donellus, *Commentariorum in Codicem Justiniani II*, p. 395-396 (ad C. 4,32,11(12)); Voet, *Commentarius ad Pandectas*, nr. 20.1.23; Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-Regt*, nr. 4.12.5.

102 *Cum pignoris titulo mancipia vos obligasse pro mutua quam accepistis pecunia proponatis, horum mancipiorum operis, quas creditor accepit vel quas percipere potuit, in usuras computatis et post insortem, extenuato debito residuum offerentibus vel, si non accipiat, consignatum deponentibus mancipia vobis praeses provinciae restitui iubebit.*

103 Zie ook Thomas, 'Antichresis, hemiolia and the statutory limit on interest in Gerard Noodt's de foenore et usuris', p. 62.

104 Noodt, *De foenore et usuris*, nr. 2.9. Eigen vertaling. *Caeterum, si usuraria sit pecunia, non videtur antichresis contrahi, ne tacite quidem: et ideo debet creditor, tradito agro, fructus percipere, et perceptos primum usuris, deinde sorti, imputare.* Een vertaling van *tradito* met 'fiduciair overgedragen' ligt niet voor de hand, omdat Noodt in deze paragraaf enkel spreekt over het pandrecht, en niet over zekerheidsoverdracht.

105 Naeranus, *Hollandsche Consultatiën*, nr. CXCI.

Mogelijk was dit laatste deel van het advies vernieuwend. Mij zijn geen auteurs over het geleerde Romeinse recht voor de publicatie van de *Hollandsche Consultatiën* bekend die stelden dat de pandgebruiker een rekening diende op te maken waaruit de jaarlijkse gebruiksofbrengst van het onderpand bleek. De enige Rooms-Hollandse auteur die later aannam dat de pandgebruiker een plicht tot rekening en verantwoording had voor de vruchtopbrengst van het onderpand, was Joannes van der Linden. Hij onderbouwde deze stelling echter niet met literatuurverwijzingen, ook niet naar de *Hollandsche Consultatiën*.¹⁰⁶ Hetzelfde gold voor de auteurs van het advies zelf. Zij onderbouwden het advies over het opmaken van een rekening niet met verwijzingen naar literatuur of het *Corpus Iuris Civilis*. Een laatste aanwijzing dat de plicht van de pandhouder een rekening op te maken niet eerder was verdedigd in de literatuur, is te vinden in het moderne Zuid-Afrikaanse recht. Op basis van het Rooms-Hollandse zekerhedenrecht heeft zich hier het leerstuk van *rekening en verantwoording vir die vrugte* (of in het Engels: *account for the fruits*) ontwikkeld.¹⁰⁷ Dit houdt in dat de pandhouder rekening en verantwoording moet afleggen over de wijze waarop hij het onderpand heeft beheerd.¹⁰⁸ Een van de eerste zaken waarin deze verplichting werd aangenomen, was *Judes v S.A. Breweries*. Justice Ward overwoog dat de verplichting tot *account for the fruits* al bestond in het Rooms-Hollandse recht.¹⁰⁹ Hiertoe verwees hij naar C. 4,24,3 (Alexander Severus)¹¹⁰, De Groot¹¹¹, Voet¹¹² en Donellus¹¹³. Geen van de door de rechter aangehaalde passages ging echter over de verplichting tot rekening en verantwoording van de pandhouder. Ze gingen allemaal over de verplichting van de pandhouder om bij betaling van de gecureerde vordering het onderpand samen met de vruchten terug te geven aan de pandgever. Opvallend genoeg leidde de Zuid-Afrikaanse rechter dus een verplichting tot rekening en verantwoording af uit passages die daar helemaal niet over gingen. Hij baseerde zich niet op het advies van Van Strijen en De Groot.

106 J. van der Linden, *Regtsgeleerd, practicaal en koopmanshandboek*, Amsterdam: Johannes Allart 1806, p. 151 (Boek I, afd. 15, par. 7). Wellicht was de verplichting tot het opmaken van een rekening een eigen vondst van Van der Linden.

107 Over de receptie van het recht van pandgebruik in het moderne Zuid-Afrikaanse recht verschijnt in augustus een artikel van mijn hand in *Tydskrif vir die Hedendaagse Romeins Hollandse Reg*, getiteld: 'A pledgee's right and duty to use the security object/'n Pandnemer se reg en verpligting om die pandsaak te gebruik'.

108 J.C. de Wet & A.H. van Wyk, *Die Suid-Afrikaanse Kontrakereg en Handelsreg*, Durban: Butterworths 1992, p. 410; C.G. van der Merwe & J.M. Pienaar, 'The law of property (including real security)', in: C. Visser, R. Kelbrick & Ph. Stoop, *Annual survey of South African Law*, Claremont: Juta 2010, p. 1032-1033; Brits, *Real Security Law*, p. 147-149.

109 Witwatersrand Local Division 10 oktober 1921, *Judes/SA Breweries Ltd*, 1922 WLD 1, p. 8. Deze passage is, samen met de verwijzingen, overgenomen in de Zuid-Afrikaanse zaken Witwatersrand Local Division 15 april 1996, *Simon NO and Others/Mitsui and Co Ltd and Others*, 1997 (2) SA 475(W), p. 500-501; Supreme Court of Appeal 27 maart 2008, *ABSA/Bisnath*, [2008] ZASCA 23, p. 9-11.

110 Deze tekst bespreek ik in paragraaf 4.2.

111 De Groot, *Inleydinge tot de Hollandsche Rechts-Geleertheit*, nr. 3.8.4.

112 Voet, *Commentarius ad Pandectas*, nr. 13.7.4.

113 Donellus, *Commentariorum in Codicem Justiniani II*, p. 21-22 (ad C. 4,24,3).

Er bestaat echter ook een aanwijzing dat het advies over het opmaken van de rekening niet vernieuwend was, maar grond vond in een reeds bestaande praktijk. Volgens Génestal liet de pandgever van een stad vaak toezicht houden op de uitoefening van het recht van pandgebruik door de pandhouder. De pandgever en de pandhouder spraken in de pandovereenkomst af dat de pandgebruiker moest samenwerken met een rentmeester van de pandgever. Deze rentmeester behartigde de belangen van de pandgever en bracht aan hem verslag uit van de wijze waarop de pandgebruiker het onderpand had beheerd.¹¹⁴ Zo'n afspraak is overigens niet te vinden in de brief over de verpanding van Woerden. De brief spreekt wel van rentmeesters, maar draagt aan hen niet op om toezicht te houden op de exploitatie van het onderpand.¹¹⁵

4.2 Geen gebruiksbrendst door oorlog

Het tweede advies ging over de tegenovergestelde situatie, waarin de gebruiksbrendst van het onderpand lager was dan de begrote 2.239 ponden per jaar. De pandgebruiker was enkele jaren niet in staat geweest om Woerden te gebruiken in verband met de ‘Tachtigjarige Oorlog’. De vraag was of de pandgebruiker gecompenseerd diende te worden voor de inkomsten die hij hierdoor was misgelopen. Het antwoord luidde positief. Als de pandgebruiker geen inkomsten uit het onderpand kon genereren, kwam niets in mindering op de verschuldigde rente en de geseceerde vordering. Aldus was voor ieder jaar waarin de pandgebruiker het onderpand niet had kunnen gebruiken, het volledige rentebedrag in geld verschuldigd.¹¹⁶ De juristen brachten dit advies in verband met hun vorige advies over de status van een gebruiksbrendst die hoger was dan de verschuldigde rente:

‘En alzoo de Heeren Staten voors. wel willen ontfangen het gene over den penning sestien, gedurende de possessie van de voors. Heeren Hertog mag zijn genoten, zoo is 't ook reden, dat de voors. Pandheeren volge, gelijke inkomten tegen den penning sestien, zoo wel wanneer zij het zelve Land gebruikt hebben, als wanneer het van wegen de Oorlogen den penning sestien, niet heeft konnen opbrengen.’¹¹⁷

Volgens het *ius commune* en het Rooms-Hollandse recht gold als uitgangspunt dat de pandgebruiker verplicht was het onderpand te gebruiken en de vruchten ervan te trekken als het recht van pandgebruik een aflossingsfunctie had.¹¹⁸ Dit vloeide voort uit de hiervoor geciteerde Codextekst C. 8,24(25),2. De centrale tekst voor de gebruiksplicht van de pandhouder

¹¹⁴ Génestal, *Role des monastères comme établissements de crédit*, p. 34-36.

¹¹⁵ Veldenaer/Van Boxhorn, *Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt*, p. 226-227; Bor, *De Nederlandsche historien. Historie der Nederlandsche oorlogen*, p. 751.

¹¹⁶ Naeranus, *Hollandsche Consultatiën*, nr. CXCII.

¹¹⁷ Naeranus, *Hollandsche Consultatiën*, nr. CXCII.

¹¹⁸ Accursius, *Glossa Ordinaria, Codex Justinianus*, p. 893-894 (ad C. 4,24,2-4,24,3); Donellus, *Commentariorum in Codicem Justiniani II*, p. 21-22 (ad C. 4,24,3); Vinnius, *Quaestiones Selectae*, nr.

was echter niet die tekst, maar C. 4,24,3 (Alexander Severus):

'De schuldeiser die het hem als pand verbonden stuk grond onder zich heeft gehouden, moet de vruchten die hij genoten heeft of had moeten genieten, meenemen bij de berekening van de te betalen schuld. En indien hij de akker verslechterd heeft, wordt hij uit dien hoofde ook verbonden met de pandactie.'¹¹⁹

Als de pandhouder nalatig was in de exploitatie van het onderpand, kwam de tegenvallende gebruiksofbrengst dus voor zijn rekening. Dit betekende dat de geseceerde vordering verminderde met de waarde van de vruchten die de pandgebruiker niet had getrokken, maar wel had moeten trekken. Dat de Hertog geen gebruiksofbrengst uit Woerden had gerealiseerd, kwam in beginsel dus voor zijn rekening. Het bedrag dat de Hertog had kunnen verdienen, was begroot. Hoewel de Hertog dit bedrag niet had gegenereerd, diende dit begrote bedrag in beginsel toch in mindering te komen op de geseceerde vordering. Het bedrag dat de Hertog had kunnen verdienen was gelijk aan de verschuldigde rente. Dit betekende dat de Hertog, anders dan in het advies vermeld, geen rente kon vorderen van de Staten. Hij werd geacht de verschuldigde rente te hebben verkregen door exploitatie van de stad. Het voorgaande gold echter alleen als de pandhouder schuld had aan de realisatie van een suboptimale gebruiksofbrengst.¹²⁰ De pandgebruiker was aansprakelijk voor opzet, grove schuld en normale schuld.¹²¹ Was sprake van overmacht of lichte schuld aan de zijde van de pandgebruiker, dan kwam slechts de gebruiksofbrengst die de pandgebruiker werkelijk had gerealiseerd in mindering op de geseceerde vordering. Niet het bedrag dat de pandgebruiker in redelijkheid had behoren te realiseren, maar de werkelijke gebruiksofbrengst kwam in mindering op de geseceerde vordering. Bij overmacht van de pandgebruiker kwam de tegenvallende gebruiksofbrengst dus voor rekening van de pandgever. Oorlog kwalificeerde als overmacht. De Hertog hoefde voor de jaren waarin hij Woerden niet had kunnen genieten, dus niets in mindering te brengen op de geseceerde vordering (rente en hoofdsom). Met andere woorden: Van Strijen en De Groot adviseerden naar mijn mening terecht dat de Hertog de rente van 2.239 ponden per jaar kon vorderen van de Staten.

2.7; Voet, *Commentarius ad Pandectas*, nr. 20.1.23; D.G. van der Keessel, *Theses selectae iuris juris Hollandici et Zelandici*, Amsterdam: Fredericus Muller 1860, nr. 3.8.6.

119 *Creditor, qui praedium pignori sibi nexum detinuit, fructus quos percepit vel percipere debuit in rationem exonerandi debiti computare necesse habet et, si agrum deteriozem constituit, eo quoque nomine pigneraticia actione obligatur.*

120 Accursius, *Glossa Ordinaria, Digestum Vetus*, p. 1890 (ad D. 20,1,11,1); Bartolus, *In primam codicis partem*, ad C. 4,24,3; Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, nr. 5.5.1; Donellus, *Commentariorum in Codicem Justiniani II*, p. 21-22 (ad C. 4,24,3).

121 Accursius, *Glossa Ordinaria, Codex Justinianus*, p. 893-894 (ad C. 4,24,2-4,24,3); Negusantius, *Tractatus de pignoribus et hypothecis*, nr. 5.5.1-5.5.7 en 7.3.7; Donellus, *Commentariorum in Codicem Justiniani II*, p. 21-22 (ad C. 4,24,3); De Groot, *Inleydinge tot de Hollandsche Rechts-Geleertheit*, nr. 3.8.4; Voet, *Commentarius ad Pandectas*, nr. 13.7.5.

5. Afwikkeling

In het archief van de Staten van Holland zijn vijf resoluties bewaard gebleven over de lossing van het Woerdense pandrecht. Uit deze resoluties blijkt het volgende.

In 1593 ontvingen de Staten van Holland een brief van één van de erfgenamen van de inmiddels overleden Hertog Erik van Brunswijk: de weduwe Catharina van Brunswijk. De Hertogen van Brunswijk hadden sinds 1572 geen macht meer over Woerden kunnen uitoefenen. Nu wenste Catharina, woonachtig in het neutrale Genua, als pandhouder toegang te krijgen tot de stad.¹²² De Staten besloten het verzoek op hun volgende vergadering te behandelen.¹²³ In de volgende vergadering besloten zij het verzoek niet te honoreren. De Staten erkenden dat het feit dat de Hertogen de macht over de stad in 1572 was ontzegd niet verenigbaar was met het recht van het Heilige Roomse Rijk of met het Hollandse recht. Toch was dit niet voldoende om de wens van Catharina in te willigen: zij werd niet in het ‘bezit’ gesteld van Woerden. Wel verklaarden de Staten de erfgename in redelijkheid tegemoet te treden en de zaak naar behoren volgens het recht te willen laten eindigen:¹²⁴

‘sullen de Staten voornoemt syne Furstelijcke Excell. in redelijckheydt seer gaerne believeen, ende de questie van voorschreve Weduwe, by wege van Justitie doen termineren naer behooren.’¹²⁵

De weigering van de Staten om de erfgename toegang tot Woerden te verschaffen, impliceerde dat de Staten jaarlijks rente over de gecureerde vordering verschuldigd waren. Doordat de erfgename werd verhinderd Woerden te exploiteren, verkreeg zij immers buiten haar schuld geen opbrengsten uit de stad. Het advies dat ik heb besproken onder paragraaf 4.2 bracht mee dat niets in mindering kwam op de hoofdsom en de rente.

Eind 1616 besloten de Staten van Holland het pandrecht op Woerden te lossen. Deze resolutie geeft niet weer hoeveel zij aan de opvolger van de Hertog van Brunswijk wilden betalen. De resolutie geeft wel weer hoe de Staten de lossing wilden financieren. De Staten wilden – vermoedelijk na de lossing – stukken grond die bij Woerden hoorden publiekelijk verkopen.¹²⁶ Het ligt voor de hand dat de Staten daarvoor of ten behoeve van deze kwestie adviezen kregen van Van Strijen en De Groot.

122 Het ligt voor de hand dat Catharina van Brunswijk zich beriep op de *actio Serviana*. De tekst geeft hierover echter geen uitsluitsel.

123 Resolutie Staten van Holland, 6 september 1593 tot 18 september 1593, Nationaal Archief, Den Haag, Staten van Holland, nummer toegang 3.01.04.01, inventarisnummer 27, p. 140.

124 Resolutie Staten van Holland, 9 november 1593 tot 20 november 1593, Nationaal Archief, Den Haag, Staten van Holland, nummer toegang 3.01.04.01, inventarisnummer 27, p. 160-161.

125 Resolutie Staten van Holland, 9 november 1593 tot 20 november 1593, Nationaal Archief, Den Haag, Staten van Holland, nummer toegang 3.01.04.01, inventarisnummer 27, p. 161.

126 Resolutie Staten van Holland, 24 november 1616 tot 22 december 1616, Nationaal Archief, Den Haag, Staten van Holland, nummer toegang 3.01.04.01, inventarisnummer 49, p. 42.

Op 15 februari 1617 besloten de Staten om de voorgenomen lossing uit te voeren door de pandsom in consignatie te geven bij de griffier van het Hof van Holland. Zij namen zich voor om de consignatie te betekenen aan een viertal mensen die in de resolutie worden aangeduid als 'de praetendenten'. Het ging om de Prins van Oranje, de Graaf van Hohenlohe en Graaf Ernst van Nassau. De naam van de vierde pretendent is uit de resolutie verwijderd. Waarop deze pretendents aanspraak maakten, is mij niet duidelijk. De Staten hadden in 1593 immers juist de aanspraken van de erven Brunswijk erkend. Wellicht hadden zij hun geseceerde vordering gecedeerd aan de vier pretendents.¹²⁷ Geen van de erven Brunswijk was woonachtig in Holland. Het kon voor hen daarom aantrekkelijk zijn hun vordering over te dragen aan mensen die in een betere positie waren de vordering te innen.¹²⁸

Bij het plannen van de verkoop van onroerende zaken te Woerden waren de Staten bovendien op een probleem gestuit: de pandhouder had stukken grond verhuurd. Het was de Staten niet duidelijk of zij deze huurovereenkomsten tegen zich moesten laten gelden. Zij wilden voor het antwoord op deze vraag te rade gaan bij de rekeningen die namens de pandhouder waren opgemaakt.¹²⁹ Aangezien huur naar Rooms-Hollands recht een zakelijk karakter kon hebben¹³⁰, wilden de Staten vermoedelijk nagaan wanneer de betreffende huurovereenkomsten zouden eindigen.

Op 21 februari 1617 ontvingen de Staten van Holland een akte van consignatie, opgemaakt door de Griffier van het Hof van Holland. De lossing was hiermee vermoedelijk voltooid. Helaas bevat ook deze akte van consignatie geen specificatie van het bedrag dat de Staten hadden betaald. Er staat slechts dat de Staten betaalden wat nodig was om het pand te lossen:

'Is Acte gegeven den Griffier van den Hove van Hollandt jehens sijne quitantie verleendt van de Pandtpeningen van de Heerlijckheydt Woerden onder hem in de Griffie te wesen geconsigneert [...] alsulcke somme van penningen als nodigh zyn tot de afdoeninge van den Pandschappe van Woerden'¹³¹

Zo kwam een einde aan het pandrecht op Woerden.

127 Voor zover ik heb kunnen nagaan, waren er geen banden tussen deze vier pretendents en de familie Van Brunswijk.

128 De overdracht van een door een recht van pandgebruik geseceerde vordering gold in het algemeen als een aantrekkelijk alternatief voor executie: Génestal, *Rôle des monastères comme établissements de crédit*, p. 37-38 en 46.

129 Resolutie Staten van Holland, 15 februari 1617, Nationaal Archief, Den Haag, Staten van Holland, nummer toegang 3.01.04.01, inventarisnummer 50, p. 28.

130 De Groot, *Inleydinge tot de Hollandsche Rechts-Geleertheyt*, nr. 3.19.16; De Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht*, p. 263.

131 Resolutie Staten van Holland, 21 februari 1617, Nationaal Archief, Den Haag, Staten van Holland, nummer toegang 3.01.04.01, inventarisnummer 50, p. 33.

6. Tot besluit

Het recht van pandgebruik op de stad Woerden heeft weinig bekendheid gekregen. De verpanding is beschreven in enkele historische werken, die ik in deze bijdrage heb aangehaald. De consultaties over de verpanding van Woerden bleven in het Rooms-Hollandse recht onopgemerkt. Zij zijn niet aangehaald door gezaghebbende Hollandse auteurs.¹³² Wellicht heeft dit ermee te maken dat de verpanding van Woerden een politiek gevoelige kwestie was, waarbij de Staten van Holland opdraaiden voor een geldlening die Filips II had aangegaan. Zelfs Van der Linden, de enige gezaghebbende Rooms-Hollandse auteur die zich uitdrukkelijk uitliet over de verplichting tot rekening en verantwoording van de pandhouder, verwees niet naar de adviezen over de verpanding van Woerden. Het lijkt er dan ook op dat zij geen invloed hebben gehad op de rechtsontwikkeling. Zelfs in het moderne Zuid-Afrika lijken de adviezen over het pandrecht op de stad Woerden onbekend.

Dit artikel laat nog enkele vragen open voor verder (historisch) onderzoek. In de eerste plaats is dit de vraag hoeveel de Staten van Holland hebben betaald. Dit antwoord is wellicht te vinden in rekeningen van de Staten van Holland en de stad Woerden. De vervolgvraag is dan aan wie de Staten hebben betaald. Betaalden zij aan de erven Brunswijk of aan de vier (of de drie met naam aangeduide) pretendentes die de Staten in hun resolutie noemden? Ten slotte bevat het archief van de Staten van Holland enkele documenten over het voornemen van Hertog Erik om plakaten uit te vaardigen over de kerkdienst.¹³³ Bestudering van deze documenten zou een eerste stap kunnen zijn in een onderzoek naar de handel en wandel van Hertog Erik van Brunswijk als pandhouder van Woerden.

Kortom: geen Rooms-Hollandse jurist heeft de adviezen over de verpanding van Woerden aangehaald en over de casus is nog veel onduidelijk. Toch is bestudering van deze goed gedocumenteerde casus interessant. De brief en de adviezen illustreren de werking van het vuistpandrecht in de Rooms-Hollandse tijd. Het pandrecht op Woerden was meer dan de enkele bevoegdheid van de pandhouder om bij verzuim van zijn schuldenaar tot executie over te gaan en zich met voorrang te verhalen op de opbrengst. Op de stad rustte een recht van pandgebruik: de pandhouder was bevoegd de stad te gebruiken en de vruchten ervan te trekken. Hiermee verkreeg de pandhouder een constante inkomensstroom. Deze inkomensstroom verzekerde de pandgebruiker van voldoening van de rente over de geseceerde vordering.

De adviezen van Van Strijen en De Groot schetsen bovendien een beeld van de beoefening

¹³² Wellicht zijn ze pas in het afgelopen jaar 'herontdekt' in de rechtshistorische literatuur: Druwé, *Transregional normativity in learned legal practice. Loans and credit in consilia and decisiones in the northern and southern Low Countries (c. 1500-1680)*, p. 229.

¹³³ *Stukken betreffende de moeilijkheden van de stad Woerden, gerezen naar aanleiding van de wens van de heer van de stad, hertog Erich van Brunswijk, enige plakaten op de kerkdienst te publiceren en van het bij deze bestaande voornemen bezetting in de stad te leggen*, Nationaal Archief, Den Haag, Staten van Holland, nummer toegang 3.01.04.01, inventarisnummer 1364.35.

van het Rooms-Hollandse recht in de praktijk. Voor iedere jurist is de verpanding van Woerden ten slotte een mooi exotisch aandoend verhaal over de verpanding van een hele stad tot zekerheid van de betaling van losgeld aan een gijzelnemer. Koning Filips II was dit losgeld verschuldigd, in zijn hoedanigheid van Graaf van Holland. Vervolgens kwam Holland in opstand tegen de hertog van Alva, waardoor het uiteindelijk een soevereine staat werd. Toch voldeden de Staten een schuld die hun afgezworen Graaf was aangegaan. Zij eerden dus een goederenrechtelijk recht dat was gevestigd door hun voorganger, de Koning van Spanje.

R. Bobbink¹³⁴

Nijmegen

¹³⁴ Mr. Rian Bobbink is promovendus bij de vaksectie Rechtsgeschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.